



## National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(62): 219-223

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

**Dr. T. Venkateswarlu**

M.A, PhD, Lecturer in Sanskrit,  
Govt. College For men (A),  
Kadapa (AP) PIN. 516004

### रामायणकाले अमूल्यवस्त्राभरणेषु तदानीनां जनानां मोहः

**Dr. T. Venkateswarlu**

अस्मिन् आधुनिककाले, यत्र जनाः नानाविधानां विचित्ररचनानां (डिज़ाइन) भूषितानि बुष्-शर्ट-नामकानि वस्त्राणि, प्लाक्-जाकेट्-प्रभृतयः च धारयन्ति, तत्र अस्माकं वस्त्रेषु आदिममानवानां प्राचीनाच्छादनचिह्नानां दर्शनं विस्मयं जनयति।

यदा वयं तं कालं नागरकतायाः अरुणोदयकालः इति मन्यामहे, तदा मनुष्यः कस्यचित् तृणखण्डस्य वा, जीर्णलतायाः वा साहाय्येन तानि आलोज्य स्वदेहे आच्छादनरूपेण योजयितुमेव आदर्शं मन्यते स्म। अद्य तु तानि एव तृणानि, पर्णानि, पुष्पाणि च पुनः अस्माकं वस्त्रेषु अलङ्काररूपेण उपयुज्यन्ते।

तृणादिवस्त्राणि धारयित्वा किञ्चित् उन्नतिं प्राप्तः मानवः अनन्तरं मृगचर्माणि, ततः नारणिर्मितानि वासांसि, अनन्तरं सूतनिर्मितानि वस्त्राणि च निर्माय उपयोक्तुं शिक्षितवान्।

वाल्मीकिनः काले—अर्थात् येन रामायणकालेन सः वर्णयति—उक्ताः सर्वाः वस्त्रप्रकाराः प्रचलिताः आसन्।

तस्मिन् काले वस्त्रनिर्माणविद्या अत्यन्तं विकसितावस्था आसीत्। अत एव नानाविधानि वस्त्राणि, यथेष्टं प्रमाणेन, सुलभतया लभ्यन्ते स्म इति दृश्यते। रामायणे बहुषु स्थलेषु असंख्यवस्त्राणां उल्लेखः पुनः पुनः दृश्यते।

जनकः स्वस्य दुहितुः विवाहसमये असंख्यानि वस्त्राणि दानरूपेण अदात्—

“कोट्यम्बराणि ददौ” (१-७४-४) इति प्रसिद्धम्। दक्षिणारूपेण दत्तानि वस्त्राणि अपि अपरिमितानि आसन्।

भरतस्य मातुलाय अपि अपरिमितानि वस्त्रदानानि प्रेषितानि।

वनगमनात् पूर्वं सीतारामौ स्वानि श्रेष्ठानि वस्त्राणि सेवकेभ्यः दत्त्वा त्यक्तवन्तौ। भरतस्य सैन्यस्य स्वागतसमये भरद्वाजः बहूनि वस्त्राणि वितरितवान्—

“वाससां चापि पञ्चयन्” (२-९१-७६)

यदा वानराः लङ्कां दग्धवन्तः, तदा बहूनि कौशेय-ऊननिर्मितानि बहुमूल्यवस्त्राणि अग्नौ विनष्टानि—

“क्षौमं च दह्यते तत्र कौशेयं चापि शोभनम्।

आलिकं विविधं चोर्णम्॥” (६-७५-९)

एवं दृष्ट्या नानावर्णदीप्तिषु वस्त्रेषु भारतीयानां सर्वेषु युगेषु अपि विशेषा रुचिः आसीत् इति ज्ञायते।

राजलाञ्छनरूपेण उपयुज्यमानानि वस्त्राणि अत्यन्तं भव्यतया, आडम्बरयुक्ततया च निर्मातुं आवश्यकं मन्यते स्म।

रामः सर्वासु अवस्थासु अपि अमूल्यानि वस्त्राणि एव धारयति स्म—

“महार्हवस्त्रसंबद्धः” (२-१२-९८)

दण्डकारण्यवासिनः महर्षयः अपि तस्य शरीरसौष्ठवं, शान्तिं, सौकुमार्यं, मनोहरवेषं च महदाश्चर्येण अवलोकितवन्तः—

“रूपसंहननं लक्ष्मीः सौकुमार्यं सुभेषताम्।

ददृशुर्विस्मितकाराः रामस्य वनवासिनः॥” (३-१-१३)

**Correspondence:**

**Dr. T. Venkateswarlu**

M.A, PhD, Lecturer in Sanskrit,  
Govt. College For men (A),  
Kadapa (AP) PIN. 516004

तस्मिन् काले सैनिकाः अपि विचित्रवस्त्रधारणे अत्यधिकां श्रद्धां वहन्ति स्म। रजत-सुवर्ण-नक्षिकायुक्तानि वस्त्राणि धारयितुं प्रचलितम् आसीत्। सुवर्णतन्तुभिः विनिर्मितानि वस्त्राणि “महारजतवासनानि” इति कथ्यन्ते स्म (५-१०-७)।

सुवर्णतन्तुयुक्तानि पीताम्बराणि, रत्नखचितानि रत्नाम्बराणि च रामायणे वर्णितानि—

“पीतं कनकपट्टाभम्” (५-१५-४५)

लङ्कायाः सभामण्डपे सुवर्णरत्नकम्बलैः आच्छादितं रमणीयं स्थानं विराजते स्म—

“रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम्”

तेषु उपरि सुशोभनवस्त्राभरणैः अलङ्कृताः राक्षसाः उपविशन्ति स्म—(६-११-१४)

रावणेन धारितानि वस्त्राणि अपि अतीव उत्कृष्टानि आसन्—

तानि मथितामृतफेनसदृशशुभ्रवर्णानि, पुष्पयुक्तानि, रत्नजटितानि च आसन्—

“मथितामृतफेनाभं वस्त्रमुत्तमम्।

सपुष्पमपकृष्टं च विमुक्तं सक्तमङ्गदे॥” (५-१८-२४)

वाल्मीकिना पुनः पुनः सुशोभितवेषधारिण्यः स्त्रियः मनोहररूपेण वर्णिताः।

दशरथस्य राजभवनं सदा सुशोभनवेषधारिणीभिः स्त्रीभिः परिपूर्णं, कोलाहलपूर्णं च आसीत्—

“अग्र्यवेशप्रमदाजनाकुलम्” (२-५-२६)

रावणस्य अन्तःपुरं तु नानाविधानां वेशभूषणानां, नानावर्णवस्त्राणां, पुष्पमालानां च अलङ्कारैः सह सहस्रशः स्त्रीभिः अत्यन्तं शोभायमानं आसीत्—

“नानावर्णाम्बरधारिणीनाम्

सहस्रं परनारीणां नानावेषविभूषितम्” (५-९-८८)

रामायणे अप्सरसां स्त्रियः अपि अत्यन्तविचित्रवेषधारिण्यः तथा च प्रेमपरवशाः स्त्रियः अतीव रमणीयानि वस्त्राणि धारयन्त्यः इति वर्णितम्।

अभिसारिकारूपेण रम्भा वर्षमेघसदृशं नीलवस्त्रं धारयति स्म, सुकुमारं आवरणम् अपि धारितवती—

“नीलं पयोदमेखाभं वस्त्रं समवगुण्ठिता” (७-२६-१८)

तस्मिन् काले मानवानां जीवने एव न, अपि तु भावेषु, लोकोक्तिषु च वस्त्रप्रशंसा दृश्यते स्म। लक्ष्मणस्य उपदेशानन्तरं रामः सीतावियोगजनितं दुःखं मलिनवस्त्रमिव त्वरितं त्यक्तवान्—

“यथा क्षिप्रं परित्यज्य मलिनं वस्त्रमन्यथा” (६-५-२१)

बालवातेन मृदुलतया कम्पमानैः रेल्लुपुष्पैः सह शोभमानं नदीतीरं दृष्ट्वा रामस्य मनसि धवलानि पट्टवस्त्राणि स्वाभाविकतया स्मरणं यान्ति—

“नवैर्नदीनां कुसुमप्रहासैर् वाधूयमानैर्मृदुमारुतेन

धौतामलक्षामपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभयन्ति” (४-३०-५१)

अन्यस्मिन् प्रसङ्गे वाल्मीकिना चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः धवलवस्त्रपरिधानां स्त्रीं प्रति उपमीयते।

“ज्योत्स्ना शुक्लप्रावरणा विभाति,

नारीव शुक्लाम्बरसंवृताङ्गी” (४-३०-४६)

पट्टवस्त्राणि

कौशेयानि नाम पट्टवस्त्राणि तस्मिन् काले अत्यन्तं प्रचलितानि आसन्। राजकन्यकानां तेषु विशेषः मोहः आसीत्। अनेकेषु प्रसङ्गेषु सीता “कौशेयवासिनी” इति निर्दिष्टा अस्ति।

रावणस्य अशोकवाटिकायां राक्षसीनां मध्ये दुःखेन निमग्ना अपि सा कौशेयवस्त्रं धारयन्ती आसीत्। ब्राह्मणाः अपि सामान्यतया पट्टवस्त्राणि एव उपयुञ्जते स्म। वनगमनात् पूर्वं रामः पुरोहितेभ्यः पट्टवस्त्राणि दानरूपेण अदात्— (२-३२-५६)

दैवपूजाकाले एव धारयितुं योज्यानि मूल्यवन्ति “औम” नाम वस्त्राणि अपि वर्णितानि। तानि “मुना” अथवा “अलसि” इति वनस्पतेः नारेण निर्मायन्ते स्म।

रामस्य युवराज्याभिषेकस्य दिने कौसल्या तादृशानि वस्त्राणि धारयित्वा देवालये पूजां कुर्वती आसीत्। तस्मिन् एव समये रामः अपि दैवपूजार्थं शुद्धानि औमवस्त्राणि धारितवान्—

“विमल क्षौम संवीतः”

उत्सवसमयेऽपि क्षौमवस्त्राणि धारयन्ते स्म।

नववधूरूपेण आगतायाः सीतायाः स्वागतार्थं दशरथस्य भार्याः क्षौमवस्त्राणि धारयित्वा सज्जाः अभवन्—

“ततः सीतां जगृहुः नृपयोषितः

क्षौमवासनाः” (१-७४-११, १२)

रावणस्य मृतदेहं क्षौमवस्त्रैः आच्छाद्य दाहार्थं नीतम्।

ऋषयः मृगचर्माणि, नारणिर्मितानि वासांसि, तृणसमूहैः निबद्धानि वस्त्राणि च धारयन्ति स्म। मृदूनि मृगचर्माणि “तूलाजनम्” इति प्रसिद्धानि आसन्—दूधसदृशकोमलत्वात् (२-३०-१२)।

सुशोभिताः अञ्जलयुक्ताः धोतरवस्त्राणि, चीराणि च निर्मायन्ते स्म।

रावणः तु सुवर्णतन्तुभिः अलङ्कृतानि सूक्ष्मसूत्रनिर्मितानि वासांसि धारयति स्म—

“महाराज तवासनम्

स्वर्णतन्तुभिरलङ्कृतम्” (५-१०-७)

सः क्षौमवस्त्राणि अपि धारयति स्म। सीता तु सुवर्णतन्तुभिः अलङ्कृतं पट्टनिर्मितं पीताम्बरम् उत्तरीयरूपेण धारयति स्म।

रावणः यदा ताम् आकाशमार्गेण बलात् नयति स्म, तदा तस्याः उत्तरीयं वायुवेगेन उद्धतम्—

“तस्याः कौशेयमुद्धृतम् आकाशे कनकप्रभम्” (४-५३-७)

सूत्रनिर्मितानि वस्त्राणि (नूलुवस्त्राणि)

कर्पासनिर्मितसूत्रैः तथा जनुपनारनिर्मिततन्तुभिः कृतानि वस्त्राणि अल्पतया एव उल्लिखितानि। जनुपनारतन्तवः तु प्रायः रज्जुनिर्माणे उपयुज्यन्ते स्म। लङ्कायां हनुमान् अपि जनुपनाररज्जुभिः एव बद्धः— (५-४८-४६)

“बबन्ध शणवल्कैश्च”

तस्य लाङ्गूले कर्पासवस्त्रनिर्मिताः जीर्णपट्टपट्टिकाः परिवेष्टिताः आसन्—

“वेष्टयन्ते भव्यं लाङ्गूलं जीर्णैः कर्पासकैः” (५-५३-६)

सूक्ष्मवस्त्राणि “सूक्ष्मवस्त्राणि” इति, मूल्यवन्ति च “महार्हवस्त्राणि”, “परार्हवस्त्राणि” इति च कथ्यन्ते स्म।

सुवर्णतन्तुयुक्तानि तथा अञ्चलयुक्तानि वस्त्राणि “संवीतवस्त्राणि” इति प्रसिद्धानि आसन्।

उत्तरीयवस्त्रेषु वाल्मीकिना “वसनम्”, “अंशुकम्”, “अम्बरम्” इति शब्दाः प्रयुक्ताः।

“अंशुकम्” इति पदं पट्टदुकूलस्य सूचकं भवति इति केचन पण्डिताः मन्यन्ते।

दरिद्रजनानां शरीरोपच्छादनार्थं उपयुज्यमानानि स्थूलवस्त्राणि रामायणे “शाटी” इति निर्दिष्टानि। “प्रावरणम्” इति अन्यः उत्तरीयवस्त्रप्रकारः। “पट्टवस्त्रम्” इति तु नूतनतया निबद्धं वा रञ्जितं वा वस्त्रम् उच्यते। केचन तु “पट्टवस्त्रम्” इति कीटजतन्तुभिः निर्मितं वस्त्रम्—अद्यतनकाले “सिल्कम्” इति यत् कथ्यते—तदेव इति वदन्ति।

यैः वस्त्रैः शय्यायां आच्छादनं क्रियते, तानि “परिस्तोमाः”, “उत्तरच्छदाः” इति अपि कथ्यन्ते। शय्यायां विस्तार्यते यत् वस्त्रं, तत् “शयनप्रस्तरः” इति प्रसिद्धम्। “कञ्चुकम्” इति वस्त्रं अद्यतनदीर्घकोटसदृशम् आसीत्।

शिरोवेष्टनवस्त्रं “उप्लीषम्” इति कथ्यते स्म। ब्रह्मचारिणः—अर्थात् विद्यार्थिनः—केवलं धोतीवस्त्रमेव धारयन्ति स्म, न तु उत्तरीयं, अन्यद्वस्त्रं वा। मारीचेन सह प्रथमसंघर्षसमये रामः अपि एकवस्त्रधारी आसीत् (३-३८-१४)।

गृहस्थाः तु अधोवस्त्रं धारयित्वा उत्तरीयं अपि उपरि वहन्ति स्म। तत् उत्तरीयं प्रायः अद्यतनकन्दुवावद् धार्यते स्म। युद्धकाले वा अन्यस्मिन् श्रमकर्मणि, तत् उत्तरीयं कट्यां बध्नन्ति स्म—

“वशाटीं परितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्टयत्” (२-३२-३७)

रामायणकाले विभिन्नवर्णानां जनानां, विशेषतः ब्राह्मणानां, वस्त्रधारणे भेदः दृश्यते स्म।

उदाहरणार्थम्—इल्वलः नाम राक्षसः ब्राह्मणवेषं धारयित्वा तदानीन्तनब्राह्मणानामिव शुद्धसंस्कृतभाषया भाषते स्म—

“धारयन् ब्राह्मणं रूपम् इल्वलः संस्कृतं वदन्” (३-११-५८)

### स्त्रीणाम् उत्तरीयवस्त्राणि

स्त्रियः सामान्यतया पट्टचीराः एव धारयन्ति स्म। पुरुषाणामिव स्त्रियः अपि उत्तरीयं धारयन्ति स्म, किन्तु तस्य धारणविधिः भिन्ना आसीत्।

रावणेन सीता यदा आकाशमार्गेण नीयते स्म, तदा सा अत्यन्तवेगेन स्वस्य उत्तरीयं अपनीय तस्मिन् स्वानि आभरणानि बध्वा ऋश्यमूकपर्वतस्थेषु वानरेषु मध्ये पतितुं यथा स्यात्, तथा उपरितः क्षिप्तवती—

(३-५४-२८)

एतत् रावणः न अवलोकितवान्। अतः ज्ञायते यत् उत्तरीयं अतीव सुलभतया अपनीयमानरूपेण एव धार्यते स्म। तत् केवलं शरीरस्य ऊर्ध्वभागं—भुजौ, उरः—आच्छादयितुं उपयुज्यते स्म।

स्त्रियः कट्यां दृढं ग्रन्थिं कृत्वा चीरां धारयन्ति स्म। तस्याः उपरि केचन मेखलां वा वड्डाणसदृशं बन्धनं बध्नन्ति स्म।

रावणगृहे बद्धा सीता तु एकमेव पीताम्बरं धारयन्ती आसीत्।

“वस्त्रेणैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा” (५-१५-२१)

(आवश्यकतायाम्) तत् वस्त्रं उत्तरीयरूपेण अपि उपयोजनीयम् आसीत्, यतः तत् पर्याप्तदीर्घम् आसीत्। अतः अद्यतनभारतीयस्त्रीणां याः “चीराः” इति प्रसिद्धाः, ताभिः सह तस्य विशेषो न दृश्यते।

रावणस्य अन्तःपुरे तस्य स्त्रीणां चेलाञ्चलानि, तासाम् उच्छ्वासजनितवातेन पताकानामिव पुनः पुनः कम्पमानानि, उड्डीयमानानि च, हनुमता दृष्टानि—

“अश्रुकान्ताश्च कासाञ्चिन् मुखमारुतकम्पिताः।

उपर्युपरि वस्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः,

ताः पताका इवोद्धृताः॥” (५-९-५३-४)

अभिसारिकारूपेण रम्भा नीलवस्त्रं धारयन्ती यदा गच्छति, तदा तस्मात् वस्त्रात् तस्याः शरीरे लिप्तं दिव्यचन्दनलेपनम् अपि दृश्यते— “दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी”

अनेन ज्ञायते यत् सा अतीव सूक्ष्मं वस्त्रं धारयति स्म। तथैव रावणस्य अन्तःपुरस्त्रियः अपि अतिसूक्ष्माणि, मृदूनि, हरितवर्णानि दूकूलवस्त्राणि धारयन्त्यः आसन्, यानि तासां निःश्वासमात्रेण अपि उपरि उड्कुच्छन्ति स्म।

अद्यतनकालवत् तदानीमपि स्त्रियः स्वकीयं धनं वा आभरणानि वा चेलाञ्चले गूढरूपेण निधाय धारयन्ति स्म। सीता अपि स्वस्य चूडामणिं चेलाञ्चले एव बद्ध्वा सुरक्षितवती। हनुमतः आगमनानन्तरं सा तं ग्रन्थिं विमुच्य प्रेमचिह्नरूपेण रामाय प्रेषितवती—

“मुक्त्वा वस्त्राद् ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल” (५-६७-३१)

तया एव चेलाञ्चलेन स्वमुखं मार्जितम्। सा बाष्पपूर्णं स्वमुखं तेनैव आच्छादितवती—

“वस्त्रेण तेन पिधाय इन्दुनिभं मुखं सीता” (८-५५-३३)

अनेन ज्ञायते यत् तदानीन्तनस्त्रीणां परिधानं न लङ्गवत् सिव्यं (कृत्स्नं परिधानम्) आसीत्, किन्तु अद्यतनभारतीयस्त्रीणां चीरावत् एव आसीत्।

महाराष्ट्र-प्रदेशे, काठियावाड-प्रदेशे, कर्णाटक-प्रदेशे च अद्य अपि यथा केचन स्त्रियः गोचीबन्धनपूर्वकं चीरां धारयन्ति, तादृशी प्रथा तदा न आसीत् इति वक्तुं शक्यते।

रामायणे एकः प्रसङ्गः अस्ति, यत्र कस्याश्चित् स्त्रियाः वस्त्रं वायुवेगेन अपहृत्य तस्याः शरीरं प्रकाशितम्।

उदाहरणार्थम्—अञ्जनादेवी पर्वते विचरन्ती आसीत्, तदा वातप्रभवेण तस्याः चीरं अपसृतम्। तस्या अनावृतलावण्यं दृष्ट्वा वायुदेवः मोहपरवशः अभवत्, ततः हनुमतः जन्म अभवत्—(४-६६)

अञ्जनादेवी यदि अद्यतनमहाराष्ट्र-कर्णाटकप्रदेशीयस्त्रीणामिव किञ्चित् सावधानतया कच्छबन्धनं कृत्वा गोचीं धारयन्ती स्यात्, तर्हि एषः प्रसङ्गः सम्भवतः नाभविष्यत्।

## रञ्जितवस्त्राणि

तदानीं रञ्जितवस्त्राणां व्यापकः व्यवहारः आसीत्। सीतादेवी यदा रावणस्य वशे आसीत्, तदा सा यत् वस्त्रं धारयन्ती आसीत्, तत् बहुदिनपर्यन्तं धारितत्वात् जीर्णम् अभवत्, तथापि तस्य वर्णः गुणश्च न कदापि हीनः अभवत्—

“इदं चिरं गृहीत्वा तु वसनं क्लिष्टवत्तरम्।

तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद् अदूषितम्॥” (५-१५-४७)

भरताय मातुलगृहात् दत्तानि नानावर्णानि कंबलानि अपि वर्णितानि सन्ति (२-७०-१९)।

तारा अपि स्वस्य शय्यायां विस्तीर्णानि “परिस्तोमान्” (आस्तरणवस्त्राणि) उपयुञ्जाना आसीत् (४-२३-१४)।

राक्षसानां तु रक्तवर्णवस्त्रेषु विशेषः अनुरागः आसीत्। तेषां विषये पुनः पुनः “रक्तवासनाः”, “रक्ताम्बरधराः” इति उक्तम् अस्ति।

रावणः अपि, यदा सः सीताहरणार्थं पञ्चवटीम् आगतः, तदा काषायवस्त्रं धारयामास।

“स काषायसंवीतः” इति।

रामस्य अन्तःपुरपालकाः वृद्धद्वारपालकाः अपि काषायवस्त्राणि धृतवन्तः (२-१६-८)।

सामान्यतः श्वेतवस्त्राणि पूजाकालेषु, रक्तवर्णवस्त्राणि उत्सवेषु, कृष्णवर्णवस्त्राणि (कृष्णानि) दुःखसमयेऽपि च धार्यन्ते स्म।

यद्यपि कृत्स्नरूपेण सिवितवस्त्राणां (कुट्टुवस्त्राणाम्) प्रचलनं नासीत्, तथापि सिवनकला (सूचीकर्म) ज्ञाता एव आसीत्।

रामायणे “सूची” इति शब्दः सूच्याः (सुई) अर्थे प्रयुक्तः (८-४७-४०), तथा च दर्जिकर्मणि प्रवृत्तः जनः “तुण्णवाय” इति निर्दिष्टः।

राजसेवकैः धारिताः कञ्चुकाः अद्यतनदीर्घकोटवत् एव आसन्।

स्वर्णसूत्रैः ग्रथिताः रत्नहाराः, सूक्ष्मधातुतन्तुभिः निर्मिताः छत्राणि च, तदा अपि सूचीकर्मणः प्रावीण्यं विद्यमानम् आसीत् इति बोधयन्ति।

रामस्य वनवासवृत्तान्तं अज्ञात्वा सीता तम् पृष्टवती—

“अधुना तव मुखमण्डलम् उपरि शतशलाकाभिः युक्तस्य, जलफेनसदृशश्वेतस्य छत्रस्य छाया न पतति—किमर्थम्?” इति।

“न ते शतशलाकेषु

जलफेननिभेषु च ...”

“आवृतं वदनं वल्लुच्छत्रेणाभि विराजते” (२-२६-१०)

## किरीटानि शिरोवेष्टनानि च

जनाः शिरसि किरीटं धारयन्ति स्म; अयोध्यायां किरीटं विना कश्चन न आसीत्—

“न मुकुटी विद्यते” (१-६-१०)

राजानः रत्नखचितानि किरीटानि धारयन्ति स्म। पट्टाभिषेकसमये रामः अपि तादृशमेव किरीटं धारितवान्।

“उप्लीष” इति तु शिरोवेष्टनं, तत् केवलं सेवकाः एव धारयन्ति स्म।

रावणस्य समीपे विज्जामरधारिणः आसन्; खरस्य सैनिकाः, विभीषणस्य अनुचराश्च सर्वे शिरोवेष्टनानि धारयन्ति स्म। इन्द्रजितः यज्ञशालायां कार्यं कुर्वन्त्यः राक्षसपरिचारिकाः अपि रक्तवर्णानि शिरोवेष्टनानि अधारयन्—

“रक्तोप्लीषधाराः स्त्रियः” (६-८०-६)

तत्कालीनस्त्रीणां सर्वासां उत्तरीयेण सह सूक्ष्ममुसुंगं वा आवरणं वा आसीत् इति निश्चितं न शक्यते।

केचन राक्षसीस्त्रियः, स्वेच्छाचारिण्यः सन्त्यः, कदाचित् शिरसि आवरणं धारयन्त्यः आसन् इति मन्यते।

पञ्चवट्यां वसन्ती सीता तु शिरसि चेलाञ्चलं न आवृतवती। अतः एव रावणः तस्याः केशान् आकृष्य इति वर्णितम्।

## पादरक्षाः

जनाः काष्ठनिर्मिताः पादुकाः अथवा चर्मणा सिविताः पादरक्षाः धारयन्ति स्म। राजपुत्राः तु सुवर्णखचिताः पादरक्षाः अधारयन्। रामस्य पादुके एव तस्य प्रतिनिधिरूपेण स्वीकृत्य भरतः राजकार्याणि निर्वहामास। अनेन मानवजीवने पादरक्षाणां महत्त्वं स्पष्टं ज्ञायते।

## आभरणानि

शरीरालङ्कारे यथा सुन्दरवस्त्राणां महत्त्वम् अस्ति, तथा एव आभरणानामपि महान् महत्त्वः आसीत्। तस्मिन् काले स्त्रीपुरुषौ उभौ अपि समानतया आभरणानि धारयन्तौ आसताम्। अयोध्यायां सर्वेषां जनानां समीपे आभरणानि आसन् इति ज्ञायते।

रामस्य सन्निधिं प्राप्तस्य समुद्रस्य वर्णने वाल्मीकिना तस्मिन्कालस्य अलङ्कारप्रियजनाः एव प्रतिबिम्बिताः (६-२२-१८, २१)।

कौमारावस्थायां रामः स्वर्णहारं धारयति स्म—

“कनकमालयाऽशोभयन्” (३-३३-१४)

अरण्ये प्रथमवारं दृष्ट्वा रामलक्ष्मणौ हनुमान् आश्चर्येण पृष्टवान्—

“युवां सर्वाभरणभूषणयोग्यौ सन्तौ किमर्थं सर्वाणि आभरणानि त्यक्तवन्तौ?” इति।

“सर्वभूषणभूषार्हाः समर्थाः न विभूषिताः” (४-३-१५)

तस्मिन् काले न केवलं मनुष्याः, अपि तु वानराः राक्षसाश्च आभरणेषु अत्यन्तं आसक्ताः आसन्। वालिनः समीपे इन्द्रदत्ता रत्नखचिता श्रेष्ठा सुवर्णमाला आसीत्—

“शक्रदत्ता वरामाला काञ्चनी रत्नभूषिता॥” (४-१७-५)

रावणः तु उत्तमवस्त्रैः सह दीप्तिमद्भिः अमूल्याभरणैः शोभमानः आसीत्। किम् अधिकम्? युद्धाय सज्जाः सैनिकाः अपि आभरणधारणं न विस्मरन्ति स्म।

वानरसेनां प्रति युध्यितुं गच्छन् कुम्भकर्णः अपि नानाविधानि अमूल्यानि आभरणानि अधारयत्।

एवमेव आयुधानि अपि सैनिकैः अलङ्कर्तुं प्रथा आसीत्।

रावणस्य धनुः “मुक्तामणिविभूषितम्” आसीत्, रामस्य खड्गः “हेमपरिष्कृतः” आसीत्।

## पशूनाम् अलङ्कारः

न केवलं मनुष्याः, अपि तु पशवः अपि आभरणैः अलङ्कृताः भवन्ति स्म। राजलाञ्छनरूपेषु गजेन्द्राः “काञ्चनीकक्ष्याः” इति सुवर्णमयकवचैः अलङ्कृताः आसन्, तथा च “काञ्चनीकाञ्च्या” (सुवर्णकटीबन्धेन) विभूषिताः आसन्।

अर्थात् तदा सुवर्णनिर्मितः कटिबन्धः अपि (मोलताडुवत्) धार्यते स्म।  
(३-५२-२३-३०)

सुन्दरदन्तयुक्ताः, घण्टानिनादयुक्ताः, षष्टिवर्षाधिकवयस्काः गजेन्द्राः  
नगरेषु सामान्यतया इतस्ततः सञ्चार्यमाणाः आसन्—  
“बद्धघण्टा विषाणिनः

आटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः ...” (२-६७-३०)

गजराजानां दन्तेषु सुवर्णपत्राणि आच्छाद्यन्ते स्म—

“हस्तिवजम्बूनदबद्धं शृङ्गम् ...” (५-५-५)

तेषां कण्ठेषु अपि कण्ठाभरणानि धार्यन्ते स्म। शिरसि गवाक्षसदृशानि  
नानावर्णरेखाङ्कनानि क्रियन्ते स्म—

“गवाक्षितानि इवाभान्ति गजाः ...” (३-१५-१५)

अश्वानामपि सुवर्णाभरणैः अलङ्कारः क्रियते स्म। युद्धाश्वानां तु  
“उरश्चरम्” नाम वक्षःकवचं धार्यते स्म।

दानार्थं प्रदीयमानानां गवां शृङ्गेषु अपि सुवर्णपत्राणि आच्छाद्यन्ते  
स्म।

रथानां अलङ्कारः अतीव शोभनः आसीत्। तेषु सुवर्णं, रजतम्,

गजदन्ताः च बहुलतया उपयुज्यन्ते स्म। ध्वजाः, पताकाः,

सुवर्णनिर्मिताः जालर्यः च तेषां शोभां वर्धयन्ति स्म।

तानि सर्वाणि अतीव मनोहराणि आसन्। रावणस्य रथः रत्नालङ्कारैः

तथा च घण्टानादैः कलकलायमानः आसीत्—

“नानालङ्कारभूषितं किंकिणीजालसंयुतम्।

नानारत्नपरिक्षिप्तं रथम्॥” (६-९०-३१)

#### अन्यानि आभरणानि

आभरणालङ्कृतोपमेयेषु उत्प्रेक्षासु वाल्मीकिनः विशेषः कौशलं  
दृश्यते। रमणीयप्रकृतिवर्णने सः स्वालङ्कृताः स्त्रियः स्मरति इव  
प्रतीतिः जायते।

उदाहरणार्थम्—

(१) यथा वस्त्राभरणानि स्त्रीणां सौन्दर्यं वर्धयन्ति, तथा वृक्षाः नदीनां  
शोभां अधिकीकुर्वन्ति।

(२) पुष्पैः आच्छादिता भूमिः अलङ्कृताङ्गनावत् अत्यन्तं शोभते—

(२-५०-२३)

अरण्यगमनसमये दशरथः सीतायै चतुर्दशवर्षपर्यन्तं पर्याप्तानि  
वस्त्राभरणानि दत्तवान्। अतः सा अरण्येऽपि स्वर्णाभरणभूषिता एव  
सञ्चरन्ती आसीत्।

रावणस्य अन्तःपुरे हनुमता मेखलानां नूपुराणां च झणझणध्वनिः  
श्रुतः। तत्र तासां स्त्रीणां आभरणप्रभा शतशः नदीगर्भेषु  
प्रतिबिम्बितविद्युत्तरेखेव दीप्तिमती आसीत्—

“विभूषणानां च ददर्श मालाः

शतहृदानामिव चारुमालाः” (५-५-२२)

लक्ष्मणस्य कोपं शमयितुं निर्गता तारा, तस्याः काञ्चीसूत्राणि  
विस्तृतानि, प्रलम्बमानानि च आसन्—

“प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा” (४-३३-३८)

शिरोभूषणेषु स्त्रीणां “चूडामणि” इति एकस्य एव उल्लेखः  
वाल्मीकिना कृतः— (५-५४-३१)

सः केशपाशे धार्यते, वलयाकारः भूषणविशेषः भवति।

स्त्रियः ललाटे “तिलकं” धारयन्ति स्म, किन्तु तासां नासिकायां किमपि  
आभरणं (नासाभरणम्) आसीत् इति वाल्मीकिना न उल्लिखितम्।